

ШЕНЦЕВА О. П.,аспірантка кафедри загальної теорії
права та держави
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.12:342.7(540):34

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.9>**ПОЗИТИВНІ ДІЇ (AFFIRMATIVE ACTIONS) ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕНДЕНЦІЯ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ІНДІЇ**

У статті проаналізовано вплив кастової системи на формування сучасної правової системи Індії та її взаємодію з принципами рівності прав людини. Особливу увагу приділено історичним та релігійним основам кастової системи, зокрема ролі варн та джати, які протягом тисячоліть визначали соціальні і правові відносини в індійському суспільстві. Розглянуто ключові джерела індуського права, такі як Дхармашастри, що забезпечували релігійне обґрунтування кастової ієрархії.

Досліджено сучасні правові механізми подолання з кастової дискримінації, включаючи позитивні дії (affirmative actions), які спрямовані на підтримку окремих груп населення через систему резервування місць у державних установах, освітніх закладах тощо. Проаналізовано ефективність цих заходів, які, незважаючи на свій прогресивний характер, стикаються з викликами, такими як створення нових форм соціальної напруженості та недоліки реалізації.

У статті висвітлено роль судової практики у формуванні сучасного правового поля, зокрема знакові справи Верховного Суду Індії, які визначають межі і напрямки застосування позитивних дій. Акцентовано увагу на значенні демократичних ідей для реформування правової системи Індії, яка поєднує традиційні соціальні структури із сучасними правовими доктринами.

Доведено, що досвід Індії у подоланні кастової дискримінації та адаптації традиційних норм до принципів рівності і справедливості щодо шляхів реалізації прав людини на практиці може слугувати одним із прикладів для інших держав. Зроблено висновок, що кастова система залишається важливим соціальним і правовим феноменом, вплив якого відчувається у сучасному індійському суспільстві, хоча її наслідки поступово нівелюються завдяки реформам і правовим інструментам.

Ключові слова: право, правова система, правова система Індії, кастова система, індуське право, позитивні дії, права людини, джерела права, соціальна дискримінація, резервування, квоти, Верховний Суд Індії.

Shentseva O. P. Affirmative actions as a general trend in modernization of the indian legal system

The article analyzes the impact of the caste system on the formation of India's modern legal system and its interaction with the principles of human rights equality. Particular attention is paid to the historical and religious foundations of the caste system, specifically the roles of varnas and jatis, which have shaped social and legal relations in Indian society for millennia. Key sources of Hindu law, such as the Dharmashastras, are examined as they provided the religious justification for the caste hierarchy.

The study investigates modern legal mechanisms to bridge of caste discrimination, including affirmative actions aimed at supporting separate population groups through

the reservation system in public institutions, educational establishments, and more. The effectiveness of these measures is analyzed, highlighting challenges such as the emergence of new forms of social tension and implementation shortcomings despite their progressive nature.

The article highlights the role of judicial practice in shaping the contemporary legal framework, with a focus on landmark cases of the Supreme Court of India, which define the boundaries and directions for implementing affirmative actions. Emphasis is placed on the significance of democratic ideas in reforming India's legal system, which integrates traditional social structures with modern legal doctrines.

It is demonstrated that India's experience in overcoming caste discrimination and adapting traditional norms to principles of equality and justice in the practical realization of human rights can serve as a model for other nations. The conclusion is drawn that the caste system remains a significant social and legal phenomenon whose influence persists in contemporary Indian society, although its effects are gradually mitigated through reforms and legal instruments.

Key words: *law, legal system, legal system of India, caste system, Hindu law, affirmative actions, human rights, sources of law, social discrimination, reservations, quotas, Supreme Court of India.*

Вступ. Індія – одна з найбільших демократичних країн світу, про що проголошено у преамбулі Конституції Індії: «Ми, народ Індії, урочисто вирішили створити Індію як суверенну соціалістичну секулярну демократичну республіку...» [1]. Ця країна є унікальним прикладом інтеграції стародавніх традицій і сучасних правових реформ. Серед найважливіших аспектів індійського суспільного устрою та правової системи особливе місце займає кастова система, яка протягом тисячоліть визначала соціальну ієрархію, економічні відносини та доступ до прав людини та її можливостей. Незважаючи на офіційне засудження кастової системи у Конституції Індії [1, ст. 16-17] та запровадження низки прогресивних реформ, соціальні нерівності, пов'язані з кастовою приналежністю, залишаються глибоко вкоріненими. Це викликає численні дискусії щодо ефективності сучасних правових інструментів, серед яких важливе місце займають позитивні дії (affirmative actions), спрямовані на забезпечення рівності прав людини.

Affirmative actions (з англ. – позитивні дії) деякими ученими перекладаються як позитивна дискримінація, яка інтерпретується як метод забезпечення принципу рівності. У науковій літературі зазначається, що «для подолання фактичної нерівності необхідним є застосування спеціальних юридичних заходів, які виконуватимуть функцію правової компенсації особам певної статі, раси, етнічної групи, віку з метою ліквідації негативних соціальних наслідків для них. У широкому сенсі такі заходи сприяють розширенню участі окремих груп у певних сферах економічної, політичної або соціальної діяльності, у яких ці групи розглядаються як недостатньо представлені. Заходи такого характеру отримали назву позитивна дискримінація» [2, с. 178]. Однак, з огляду на більш точний переклад з англійської мови та уникнення неоднозначності та чергового оксюмору (поєднання протилежних, контрастних понять) у термінології, доцільніше було б використовувати термін «позитивні дії».

Актуальність дослідження кастової системи індуського права та її впливу на сучасне суспільство полягає в тому, що вона надає унікальну можливість вивчити, як стародавні соціальні структури взаємодіють із сучасними правовими принципами рівності, справедливості та доктриною прав людини. Аналіз механізмів впливу кастової системи дозволяє краще зрозуміти, як традиційні соціальні моделі визначають сучасне суспільне життя, при чому не лише через правові норми та інститути, але й культурні, економічні та навіть психологічні характеристики.

Також важливим ключовим аспектом є вивчення ефективності позитивних дій для соціальних груп, які історично зазнавали дискримінації, що передбачають запровадження

квот і спеціальних програм для таких представників. Хоча ці заходи мали певний успіх у покращенні соціальної мобільності, питання їхньої довгострокової ефективності та побічних наслідків викликають жваві дебати [3, с. 250; 4, с. 53].

Новизна теми дослідження полягає у комплексному аналізі історичних, соціальних і правових аспектів кастової системи та її взаємодії з сучасними правовими реформами. Інтеграція історичного контексту та сучасних правових підходів дає змогу розкрити зв'язок між стародавнім індуським правом і сучасними концепціями, що є важливим для розробки ефективних стратегій досягнення рівності прав людини.

Контекст, пов'язаний з глобалізаційними процесами, також додає особливої значущості цій науковій розвідці. Досвід Індії у поєднанні традиційних кастових структур і сучасних правових підходів до позитивних дій може стати прикладом для інших країн, які прагнуть подолати соціальні нерівності через право. Сучасні питання, пов'язані з соціальною мобільністю, культурною ідентичністю та принципами рівності та справедливості, вимагають детального аналізу, який може мати не лише теоретичну, але й практичну цінність. Увага до емпіричних аспектів, зокрема рішень суду, результатів позитивних дій, дозволяє виявити їхні сильні сторони та недоліки, а також сформулювати напрямки для подальших досліджень. У цьому контексті досвід Індії може слугувати прикладом для вивчення ефективності правових інструментів, спрямованих на забезпечення рівності прав людини.

Метою статті є дослідження правових та соціальних аспектів кастової системи індуського права та її впливу на сучасну правову систему Індії, зокрема механізмів, що використовуються для забезпечення рівності прав людини. Дослідження покликане продемонструвати унікальний досвід Індії у синтезі традиційної кастової ієрархії та сучасних правових інструментів, що робить цю тему важливою як для локального, так і для глобального контексту. Головна увага зосереджується на критичному аналізі історичних витоків кастової системи, її закріплення в індуському праві та сучасних спроб подолання її наслідків через позитивні дії.

Матеріали та методи. Аналіз наукових джерел свідчить про глибокий вплив кастової системи на соціальну та правову систему Індії. Зокрема, у деяких дослідженнях розглядаються основні елементи індійської кастової системи та її вплив на повсякденне життя різних кастових груп, підкреслюючи, що, незважаючи на офіційні заходи, ця система залишається дуже поширеною [5].

В інших джерелах зазначається, що в Індії впроваджені позитивні дії, відомі як система резервування (reservation system), спрямовані на підтримку соціальних груп людей, які походили з нижчих каст. Ці заходи включають резервування місць у державних установах та освітніх закладах. Однак ефективність цієї політики викликає дискусії. Підкреслюється, що навіть при наявності позитивних дій, кастова система продовжує впливати на соціальну ієрархію та доступ до ресурсів [6]. Окрім того, важливими є дослідження, в яких розглядаються різні виміри нерівності, пов'язані з міжгруповими відмінностями та соціальною стратифікацією в Індії [7, с. 443], що тільки підкреслює складність проблеми та необхідність інтегративного підходу до її вирішення.

Щодо вивчення наукової літератури можна зробити висновок, що дослідженню позитивних дій у правовій системі Індії та їх необхідному існуванню у зв'язку з кастовою системою приділяється велика увага саме в англomовних джерелах, а у вітчизняних наукових роботах мова більше йде про позитивну дискримінацію і тільки в поодиноких випадках вона пов'язується з тематикою Індії [8, с. 618].

У статті використано історичний, герменевтичний та цивілізаційний підходи. Історичний підхід розкриває виникнення, еволюцію кастової системи та її подальшу трансформацію. За допомогою герменевтичного підходу проаналізовано, які саме позитивні дії в Індії закріплено на законодавчому рівні та у контексті судових рішень, спрямованих на досягнення рівності прав людини. Цивілізаційний підхід розглядає кастову систему як унікальну соціальну модель, що формує культурні та правові аспекти. Інтеграція цих підходів дозволяє оцінити взаємодію сформованих традицій та сучасних принципів рівності та справедливості щодо реалізації прав людини в індійському суспільстві.

Результати. Кастова система є важливим соціальним і правовим інститутом в історії Індії, що має глибоке коріння в індуїстській релігії та культурі. Вона не лише визначала соціальну структуру суспільства, а й мала значний вплив на правовий порядок. І хоча кастова система офіційно скасована [1, ст. 17], її наслідки продовжують відображатися в соціальній і правовій реальності сучасної Індії, зокрема в контексті боротьби за рівність прав людини.

Кастова система в Індії базується на двох основних поняттях: варни та джати. Варни – це чотири основні соціальні групи, що мають певний релігійний та соціальний статус: брахмани (священники та вчителі), кшатрії (воїни та правителі), вайш'ї (торговці та землевласники) та шудри (робітники і слуги). Кожна варна мала свої обов'язки та ролі в суспільстві, і їх виконання вважалося частиною дхарми, або релігійного обов'язку. Ці групи не є рівними, і існували суворі соціальні обмеження для переходу між ними.

Джати є підкатегоріями варн, які представляють собою більш дрібні соціальні групи. В Індії існує тисячі джатей, що можуть бути пов'язані з професіями, регіонами чи іншими аспектами соціальної ідентичності. Вони були визначені не тільки на основі релігійних уявлень, але й на практиці здійснювали реальний контроль над повсякденним життям людей. Крім того, цікавим є те, що існування джатей та їх особливостей учені пов'язують, здебільшого, з певними місцевостями. «Дослідження, присвячені кастам, проводяться в декількох напрямках. Одні спрямовані суто на збір етнографічної інформації «в полі» про одну джати (касту) або касту певної місцевості [9, с. 51].

Одним із основних джерел теоретичного обґрунтування кастової системи є Дхармашастри – священні індуїстські тексти, що містять норми і правила для різних аспектів життя. Вони описують ієрархію варн і джатей, визначаючи їх соціальні функції, обов'язки та права. Релігійні тексти, такі як Ману-сміті (Закони Ману), виступали як основа для правового регулювання кастової системи. Вони вчили, що люди народжуються в певній касті згідно з їх кармою, а зміна каст є неможливою без порушення релігійних принципів [10, с. 175-176].

Релігійне обґрунтування кастової системи відображалося в багатьох соціальних і правових нормах, що передавалися з покоління в покоління. Це також забезпечувало контроль над суспільними відносинами і підтримувало певний рівень соціальної стабільності, хоча він й не був близьким до ідеї рівності прав людини.

Отже, кастова система мала значний вплив на розвиток індуського права, яке безпосередньо регулювало соціальні і правові відносини. Право розподіляло обов'язки та права на основі каст, забезпечуючи певні привілеї для вищих каст та обмежуючи права нижчих. Наприклад, брахмани мали право на вищу освіту, участь у релігійних обрядах, а шудри часто не мали права володіти майном або брати участь у релігійних практиках.

З точки зору правової системи, кастова ієрархія визначала й систему покарань. Для вищих каст покарання були менш суворими, а для нижчих каст – більш жорсткими. Це включало фізичні покарання, вигнання з громади, інші форми соціальної ізоляції тощо. У випадку порушень встановлених норм нижчими кастами покарання могли бути надзвичайно жорсткими [11, с. 64-65].

Розподіл прав та обов'язків між різними кастами відображався також в економічному житті. Наприклад, вищі касты мали можливість брати участь у торгівлі та землеволодінні, тоді як представники нижчих каст обмежувалися трудовою діяльністю, що забезпечувала їх основні потреби.

Кастова система піддавалася жорсткій критиці протягом багатьох століть. Вона стала символом соціальної нерівності, зокрема, для представників груп, які історично зазнавали дискримінації. Це викликало численні соціальні рухи, спрямовані на боротьбу з такою дискримінацією та надання рівних прав усім громадянам.

У період британського колоніального правління в Індії була здійснена низка реформ, спрямованих на обмеження кастової системи. Британці, хоча й не відмовлялись від певної частини кастової ієрархії, запровадили ряд реформ, спрямованих на зменшення соціальних нерівностей. Зокрема, було скасовано жорстокі соціальні покарання для нижчих каст, і було забезпечено певні права для них у рамках британського правосуддя. Однак, навіть після

відміни британського колоніального правління, багато аспектів кастової системи залишались частиною соціальної реальності [12, с. 20].

Після здобуття незалежності в 1947 році Індія впровадила радикальні зміни в правову систему, намагаючись ліквідувати дискримінацію на основі кастової приналежності. Конституція Індії, прийнята в 1950 році, проголосила рівність усіх громадян, заборонивши дискримінацію за кастовою ознакою [1, ст. 15]. Крім того, були прийняті закони, що забороняють дискримінацію щодо далітів і заохочують позитивні дії щодо забезпечення рівності в доступі до освіти, праці та політичних прав.

Правова система Індії сьогодні активно підтримує соціальні реформи через позитивні дії, включаючи квоти для представників груп, які історично зазнавали дискримінації, в освітніх установах та при прийнятті на роботу. Ці заходи допомагають забезпечити рівний доступ до ресурсів і можливостей, незважаючи на старі соціальні структури.

Наприклад, Конституція Індії закладає та чітко визначає основи для подолання дискримінації через спеціальні норми, які сприяють забезпеченню рівних можливостей для всіх громадян. Стаття 15 Конституції забороняє дискримінацію за ознаками релігії, раси, касты, статі чи місця народження, а стаття 16 гарантує рівні можливості щодо працевлаштування у державному секторі. Стаття 17 оголошує, що «недоторканість ліквідується, і практика її в будь-якій формі забороняється», а стаття 46 закликає державу сприяти освіті та економічному розвитку нижчих каст [1, ст. 15, 16, 17, 46].

Одним із головних інструментів позитивних дій, як вже раніше зазначалося, є система резервування, квоти (quotas), що забезпечує зарезервовані місця для представників груп, які раніше зазнавали дискримінації, в освітніх установах, державній службі та представницьких органах влади. Наприклад, Закон про запобігання злочинам проти зареєстрованих каст і зареєстрованих племен (Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act), де Scheduled Castes та Scheduled Tribes означають офіційно визначені касты й племена в Індії, які мають особливий статус для соціального захисту. Цей закон спрямований на захист прав цих груп та запобігання дискримінації і передбачає покарання за порушення прав цих груп населення – за акти насильства, соціальну ізоляцію чи експлуатацію [13].

Таким чином, правова та соціально-економічна спрямованість позитивних дій охоплює ключові сфери, такі як освіта, працевлаштування та політичне представництво. У сфері освіти резервування гарантує представникам груп, які історично зазнавали дискримінації, доступ до вищих навчальних закладів, що допомагає долати багатовікову нерівність у можливостях здобуття знань. У працевлаштуванні квоти забезпечують місця для них у державному секторі, сприяючи їхньому соціальному та економічному піднесенню. У політичній сфері резервування передбачає зарезервовані місця в парламенті та місцевих органах влади, що надає їм право голосу у прийнятті рішень на різних рівнях управління.

Незважаючи на численні досягнення, реалізація позитивних дій стикається зі складностями. Критики стверджують, що система резервування іноді призводить до зловживань і суперечить принципу меритократії (з лат. – влада гідних), згідно з яким керівні посади в державі повинні посідати більш гідні (здатні до таких посад) люди, незалежно від їхнього соціального або економічного стану та походження. Наприклад, деякі групи, що раніше не були найнижчими, тепер прагнуть отримати статус «відсталих», щоб скористатися перевагами резервування [14].

Також важливу роль у визначенні меж і змісту позитивних дій відіграє судова практика. Верховний Суд Індії розглянув низку знакових справ, що вплинули на правову систему. Наприклад, однією з найважливіших справ в індійському праві є справа *Indra Sawhney vs. Union of India*, в якій суд вирішував питання щодо квот для соціальних груп населення, які походили з нижчих каст, зокрема, стосовно запровадження резервованих місць (квот) для ОВК (Other Backward Classes) в державних навчальних закладах і на державних посадах. В результаті цього рішення Верховний Суд схвалив систему квот для цих класів, визначивши також певні межі та встановивши, що квоти для них не можуть перевищувати 50 % від загальної кількості місць, щоб уникнути порушення рівності можливостей [15].

У справі *M. Nagaraj vs. Union of India* у центрі уваги були поправки до Конституції Індії, які дозволяли державі резервувати місця для представників історично дискримінованих груп щодо підвищення їх на державних посадах. Критики стверджували, що ці зміни порушують принцип рівності, закріплений у статті 14 Конституції. Верховний Суд Індії, розглянувши конституційність цих поправок, які дозволяли таке резервування, постановив, що вони є припустимими лише за певних умов. Держава має довести, що ці групи недостатньо представлені, а також гарантувати, що такі заходи не впливають на загальну ефективність державної служби. Суд також зазначив, що резервування має бути пропорційним та обґрунтованим, щоб уникнути дисбалансу в суспільстві [16]. Це рішення стало важливим прецедентом у справі соціальної справедливості, встановивши межі позитивних дій.

Таким чином, законодавчі ініціативи щодо забезпечення рівності прав людини в сучасній Індії демонструють значний прогрес, але разом із тим виявляють складнощі в реалізації цих прав. Позитивні дії залишаються ефективним інструментом для забезпечення соціальної справедливості, хоча й потребують постійного вдосконалення та адаптації до проблем сучасності.

Отже, дебати щодо справедливості позитивних дій залишаються актуальними. З одного боку стверджується, що резервування може створювати нові форми нерівності, стимулюючи соціальну поляризацію. У той же час, прихильники позитивних дій наголошують на їхній ролі у забезпеченні соціальної справедливості, вказуючи, що історичні травми та багатовікове пригнічення не можна подолати без спеціальних заходів. Досвід Індії демонструє важливість збереження балансу між захистом прав уразливих груп і забезпеченням загальної рівності прав людини.

Можна стверджувати, що Індія зараз слугує моделлю адаптації традиційного права до ідей демократії та прав людини. Прийняття демократичних принципів вплинуло на реформування правових і соціальних структур, зокрема в питанні недоторканності та рівності. Правова система Індії є важливим прикладом для інших держав, які прагнуть поєднати локальні традиції із глобальними стандартами прав людини.

Висновки. Кастова система Індії, попри численні реформи, продовжує значно впливати на сучасну правову систему країни. Історичні традиції, закріплені в Дхармашастрах і соціально-релігійних доктринах, визначали правовий статус і обов'язки окремих груп населення протягом століть. Цей вплив відчутний навіть у сучасній Індії, де резервування та інші позитивні дії стали ключовими інструментами для подолання нерівності. Вони забезпечують доступ до освіти, працевлаштування і політичного представництва для груп, які історично зазнавали дискримінації. Однак ефективність цих заходів залишається дискусійною через виклики, пов'язані з їхньою реалізацією, наприклад, створення нових соціальних напружень і перешкод для загальної інтеграції.

Дослідження кастової системи та позитивних дій має важливе значення для юриспруденції. Воно ілюструє, як історичні традиції можуть формувати сучасні правові механізми, адаптуючись до вимог глобалізованого світу та сучасних правових доктрин. Індійський досвід демонструє можливість інтеграції позитивних дій у суспільство. Такі дії, безперечно, мають потенціал сприяти подоланню соціальної нерівності у різних країнах, якщо будуть враховуватися культурні особливості та історичний контекст.

Подальші напрямки дослідження можуть включати порівняльний аналіз індійської правової системи з іншими країнами, де існують подібні форми соціального поділу, наприклад, у контексті расових, етнічних або гендерних конфліктів.

Правова система Індії, сформована на основі синтезу традицій і сучасності, є прикладом унікального балансу між локальними та глобальними правовими цінностями. Та не дивлячись на вищеописані труднощі, вона поступово демонструє інтеграцію історичних традицій у сучасну правову систему, зберігаючи культурну автентичність та роблячи кроки у бік забезпечення рівності прав людини.

Список використаних джерел:

1. Constitution of India. URL: <https://indiankanoon.org/doc/237570/>.
2. Паладієва Я.В. Інтерпретація позитивної дискримінації як методу забезпечення принципу рівності. *Наше право*. № 1. 2020. С. 175-183. DOI: 10.32782/NP.2020.1.27.
3. Alam M.S. Affirmative Actions for Minorities in India: Constrains and possibilities. *Social and Education History*. 2016. № 5(3). P. 246-272. DOI: 10.17583/hse.2016.2245.
4. Kumar M. Affirmative Action and its Changing Contours in India. *Asian Mirror: International Research Journal*. 2020. Vol. 7(3). P. 51-65. DOI: 10.21276/am.2020.7.3.AN6.
5. Goghari V.M. and Kusi M. An Introduction to the Basic Elements of the Caste System of India. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1210577.
6. Pant N., Sharma A., Equity Initiatives for Sustainable Development: A Comparative Study of Affirmative Action in the USA and India. *Social Sciences & Humanities Open*. 2024. Vol. 10. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101102>.
7. Darity W.A., Ruiz I. Caste, Class, Race, and Inequality: Insights for Economic Policy. *Oxford Review of Economic Policy*. 2024. Vol. 40. Issue 3. P. 443-461. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxrep/grae038>.
8. Колодій О. А. Позитивна дискримінація в сфері освіти: стратегії та результати досягнення рівності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 617-619. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/154>.
9. Філь Ю. С. Кастове питання в поглядах індуської політичної еліти Північної Індії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Східний світ*. 2018. № 2. С. 50-62. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.02.050>.
10. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3. Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право. 2017. 952 с.
11. Коритко Л., Джуган В. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. № 28. С. 61-68. DOI: <https://doi.org/10.32837/npuola.v28i0.697>.
12. Корчевна Л.О. Специфічні особливості індуського права. *Правова держава*. 2015. № 20. С. 16-21.
13. The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989. URL: https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/1920?view_type=search.
14. Sejal Singh. Reservation System: The Struggle Between Meritocracy And Equity. *Youth Incorporated Magazine*. URL: <https://youthincmag.com/reservation-system-the-struggle-between-meritocracy-and-equity>.
15. Indra Sawhney & Ors vs Union Of India & Ors on 8 August, 1991. URL: <https://indiankanoon.org/doc/861069/>.
16. M. Nagaraj & Others vs Union Of India & Others on 19 October, 2006. URL: <https://indiankanoon.org/doc/102852/>.

